

PRŮVODCE ČESKOU HISTORIÍ

ŘEMESLA A VÝROBA

Alena a Vlastimil Vondruškovi

VYŠEHRAD

OBSAH

Řemeslo	7
Pojem	8
Terminologie, Domácí práce, Řemeslo, Domácká práce, Rukodělnost, Tradice	
Pravěk	12
Slovanské období	14
Středověk	15
Renesance	18
Baroko	20
Konec feudalismu	22
Cech	23
Pojem	24
Bratrstvo	
Vývoj cechů	26
Předhusitská doba, Pohusitské období, Renesance, Po třicetileté válce	
Život cechů	35
Organizace dílny, Továryš a učedník, Organizace cechu, Cechovní slavnosti, Cechovní atributy	
Manufaktura	43
Energetické zdroje	44
Uhlířství, Uhelné hornictví, Vodní pohon, Větrný mlýn, Žentour	
Domácká práce	49
Manufakturní období	51
Textilní manufaktura	53
Rudné hornictví	55
Těžba železa	56
Těžba stříbra	57
Počátky těžby, Kutná Hora, Jáchymov, Menší renesanční revíry, Příbram	
Dobývání zlata	61
Těžba barevných kovů	62
Těžba olova, Těžba cínu, Těžba mědi	
Hlubinná těžba	65
Horníci	67
Zpracování kovů	69
Hutnictví	70
Keltové, Raný středověk, Vrcholný středověk, Pobělohorské období, Hutní dělníci	
Hamernictví	76
Kovářství	78
Podkovářství	81
Specializované kovářství	82
Mečičři a nožíři, Platněři a helměři, Brníři, Klempíři	
Drátenictví	84
Zámečnictví	85
Zámečníci, Hodináři	
Kovolitectví	87
Technika, Předhistorické období, Konváři, Zvonáři	
Zlatnictví	91
Pojem, Zlatníci	
Mincovníctví	94
Zpracování minerálních surovin	95
Cihlářství	96
Výroba vápna	97
Hrnčářství	98
Předhistorická doba, Hrnčářský kruh, Hrnčářská pec, Glazura, Hrnčičři, Dlaždice	
Kamnářství	104
Kachlová kamna, Kamnáři	
Výroba fajánse	106
Sklářství	107
Sklárna, Skláři, Sklářské oblasti, Lesní sklo, Český křišťál, Sortiment, Okenní skla, Malíři skla, Rytci skla	
Chemická výroba	113
Kamenec a skalice, Sanytr	

Kamenictví	114
Zpracování kamene, Kamenická huť	
Zpracování textilních surovin	115
Přádláctví	116
Zpracování lnu, Zpracování vlny, Technika předení, Přadleny a přádláči	
Tkalcovství	119
Snování, Tkalcovský stav, Tkalci, Okrajové techniky	
Plátenictví	123
Soukenictví	124
Sředitka, Valcha, Postřihování, Cechy	
Bavlnářská výroba	127
Barvířství	128
Postup, Modrotisk	
Provaznictví	130
Krajkářství	131
Krejčovství	132
Zpracování živočišných surovin	135
Koželužství	136
Základní zpracování kůže, Koželužské činění, Jirchářské činění, Vývoj ve středověku, Život koželuhů, Manufakturní období	
Ševcovství	140
Ševcovská dílna, Ševci, Cechy	
Kožešnictví	143
Koždělná řemesla	144
Řemenáři, Brašnáři, Sedláři, Pergameníci	
Mydlářství, Svíčkařství	146
Zpracování dřeva	147
Tesařství	148
Sekernictví	150
Bečvářství	151
Sortiment, Řemeslo, Výroba sudu	
Truhlářství	154
Pílaři, Stolaři, Umělecké řemeslo, Cechy, Barokní truhlárny	
Kolářství	158
Řemeslo, Výroba kola	
Soustružnictví	160
Košikářství	161
Řešetářství, Kolomaznictví	162
Stavební řemesla	163
Zednictví	164
Předhusitská doba, Renesance, Baroko	
Pokryvačství	168
Potravinářská produkce	169
Pekařství	170
Chléb a pečivo, Pečení chleba, Vznik městského pekařství, Sladké pečivo, Pekařské cechy, Kontrola, Perníkáři, Cukráři	
Řeznictví	178
Vznik městského řeznictví, Řeznické cechy, Huntýři, Masné krámy a jatka	
Pivovarnictví	183
Pivo, Dělna řemesla, Sladovnické dílo, Pivovarnické dílo, Cechy, Pobělohorské pivovarnictví	
Vinopalnictví	188
Ostatní řemesla	189
Papírnictví	190
Knihtiskařství	191
Prvotisky, Renesanční knihtisk, Barokní knihtisk	
Malířství	194
Hračkařství	195
Lékárenství	196
Výběr základní literatury	198
O autorech a poděkování	199

(c) Alena a Vlastimil Vondruškovi, 2015
Foto (c) Vlastimil Vondruška, 2015
Cover Design (c) Marcela Réblová, 2015

ISBN 978-80-7429-634-5

ŘEMESLO

pojem

pravěk

slovanské období

středověk

renesance

baroko

konec feudalismu

POJEM

TERMINOLOGIE

Jen málo lidských činností má v odborné literatuře tolik rozmanitých definic a systémů třídění jako dějiny nezemědělské výroby. Otázkou je, co všechno je možné do této produkce zahrnout, kde končí výroba a začínají domácí práce a jaké činnosti lze prohlásit za řemeslo.

V české historiografické a etnografické literatuře existuje řada studií a přehledů, od faktografických až k čistě polemickým. I když se pohybují na relativně nevelkém geografickém prostoru, který představuje území Čech, Moravy a Slezska, a popisují celkem nevelký úsek dějin od příchodu Slovanů po kapitalismus, jsou jejich závěry v řadě ohledů značně odlišné. A představme si, k jakým výsledkům docházejí odborníci, kteří tuto otázku zkoumají z celosvětového hlediska metodami kulturní antropologie, sociologie či některé z moderních environmentálních a psychologických věd.

Pro účely tohoto přehledu si povězme jen o hlavních koncepcích české odborné literatury, týkajících se našeho území, případně širšího středoevropského teritoria. Nesnažíme se mezi jednotlivými autory vybírat, to v podstatě ani nejde. Problém je totiž v tom, že vývoj řemesel byl sociálně a právně neobyčejně různorodý a v jednotlivých historických etapách, v různých regionech a sociálních vrstvách měl jiné podmínky a formy. Proto je každé zobecnění schematické a často nepřesné. Z pohledu odborné literatury vždycky záleží na tom, na jaký časový úsek se autor zaměřuje, které prameny má k dispozici a jaký úhel pohledu zvolil.

Popisujeme období feudalismu a počátků kapitalismu, tedy prostředí, které historie označuje jako cechovní a manufakturní systém výroby, etnografie pak jako tradiční, případně rukodělnou nebo městskou a lidovou výrobu. Uvádíme jen ty činnosti, které měly více či méně tržní charakter, nikoli klasické domácí práce na venkově, spojené se zemědělstvím a zpracováním zemědělských produktů v kuchyni. U každého řemesla sledujeme jeho historické a sociální souvislosti s celkovým vývojem. V interpretaci se snažíme o spojení historických a etnografických metod, přičemž bychom rádi postihli i okrajové jevy bez nároku na úplnost, neboť existují omezení daná tím, že určité informace prostě v pramenech chybějí.

DOMÁCÍ PRÁCE

Teorie říká, že domácí práce byly ty, které zajišťovaly pravidelný chod domácnosti a hospodářství. Šlo o běžné činnosti, které ovládali všichni hospodáři a hospodyně a k nimž nebylo třeba speciálních technických dovedností a nářadí. I když toto vymezení vypadá jednoduše, není jeho obsah tak jasný, jak by se mohlo zdát. Je třeba si uvědomit, že situace, kterou popisovali národopisní pracovníci v 19. století, nemohla platit ve středověku, i když se většina vlastenecky orientovaných autorů snažila dokazovat dávný původ „reliktů v lidovém umění“.

Dnešní představy o tom, jak vypadaly domácí práce, jsou ještě nepřesnější, neboť obrazně řečeno ti, kteří dnes ovládají počítače a vymýšlejí teorie, neovládají hoblíky a nebozezy, a ti kteří je ovládají, neuvažují o teoriích a nepiší o historii. Tahle připomínka, byť trochu literárně nadnesená, je však velice důležitá. Vše, co o domácích pracích ve středověku víme, odvozuje jen intuitivně a do našeho pohledu, ať chceme nebo ne, přenášíme vlastní zkušenosti. Exaktně formulované prameny nemáme k dispozici žádné, protože o domácích pracích se až do třicetileté války nepsalo a jen výjimečně nacházíme okrajové zmínky spíše moralistní či náboženské povahy.

Středověká společnost, zvláště ta venkovská, byla hospodářsky soběstačná. Lidé na venkově si obstarávali téměř vše sami – stavěli si domy (a to i náročné srubové konstrukce), ze dřeva si zhotovovali veškeré nářadí nebo jeho součástky (ještě v 18. století nalézáme v inventářích venkovských usedlostí širokou škálu truhlářského a tesařského nářadí), ženy zpracovávaly len a vlnu, kůžu a další suroviny. Protože nemáme žádná písemně dochovaná svědectví, nejsme schopni říci, jak se lidé ve středověku na podobné práce dívali. Výpovědi pamětníků z 19. století popisují jinou situaci a nelze je přenášet do dávné minulosti. Ve středověku mělo řemeslo jasný právní rámec a venkovští lidé se za řemeslníky určitě nepovažovali, byť často dělali stejnou práci jako městští výrobci. Podle dikce některých církevních kázání a naučení se spíše zdá, že vše, co sami dělali, chápali jako práci a nerozlišovali ji na domácí a řemeslnou. Pracovali prostě na svém.

Jediné, co lidé na venkově zhotovit neuměli a museli kupovat, byly železné součástky nářadí, hřebíky, nože

Domácké předení vlny a lnu (skanzen Rožnov pod Radhoštěm)

podkovy apod. Kromě toho kupovali keramickou produkci, protože i ta byla na jejich možnosti příliš specializovanou výrobou. Kromě výrobků kovářů a hrnčičů venkov jiné zboží nepotřeboval (nehovoříme o potravinách, například o soli). Pokud přišlo několik úrodných let a neudeřily žádné katastrofy, lidé si nějaké peníze našetřili a za ně ochotně kupovali módní zboží ve městě (především oděvy, obuv, šperky, v renesanci i některé kusy nábytku). Pokud však peníze neměli, oblečení a nábytek si zhotovovali sami. Pojem domácí práce proto nemůže označovat přesné typy výrob, neboť v každém prostředí a v každé sociální vrstvě mohl mít v průběhu staletí jiný obsah.

ŘEMESLO

Definovat řemeslo je ještě komplikovanější než charakteristika domácí práce. O řemeslu platil totiž ve středověkém městě názor, že to jsou veškeré dovednosti, které konají měšťané. Tento postoj vycházel z chápání pojmu označujícího latinsky práci (labor neboli ars či opus). Slovo ars pak znamenalo nejen rukodělnou činnost, ale rovněž produkci divadelní a hudební. Jako řemeslníci se proto označovali také

malíři, kejklíři, pištcí, notáři a písaři. I o prostituci se hovořilo jako o řemesle.

Obtíží je však i současné chápání tohoto pojmu. Většina historických i národopisných studií ho vymezuje především právním statutem, který mu dával přesně určenou ekonomickou a často i technologickou povahu. Řemeslo vyžadovalo určité dovednosti, které se získávaly výchovou v dílnách, a proto se středověké a renesanční řemeslo spojuje s cechovní výrobou. To ovšem není pravda.

Ve městech existovali i výrobci, kteří nebyli členy cechu a s nimiž cech bojoval o dominantní postavení na trhu. Vedle řezníků existovali celá staletí neorganizovaní příležitostní řezníci (huntýři), kteří z hlediska techniky pracovali stejně jako ti cechovní. Kromě krejčích působily ve městech švadleny, vyšivačky a další výrobkyně módních oděvních doplňků. A tak bychom mohli pokračovat.

Cechovně organizovaní řemeslníci museli mít statut měšťana, což znamenalo, že museli žít v areálu města ohraničeném hradbami. Jenže četní výrobci působili i před městskými hradbami a členy cechu proto většinou nebyli (kováři, hrnčiči, tkalci, skláři, hamerníci). Jejich produkce přitom nebyla z hlediska kvality horší než řemeslníků cechovních a dnes už

nejsme z dochovaných artefaktů schopni rozlišit původ cechovní či necechovní. Je tedy zřejmé, že středověké a renesanční řemeslo nelze zužovat na produkci městských cechů.

Své výrobce, kteří nebyli členy cechu, ale stejně kvalitně ovládali řemeslo a měli dobře vybavené dílny, mívávali i panovník, zámožní šlechtici, arcibiskup a také kláštery. Nepokrývali celou škálu produkce zboží, ale jen část (například nákladné zdobení šatů pro dvůr velmože nebo specializovanou výrobu pro liturgické účely). Mimo cechovní strukturu stáli také zaměstnanci panských a klášterních pivovarů, kuchaři (kteří zajišťovali pekařskou produkci), šafáři panských dvorů (poráželi a porcovali dobytek místo řezníků) a další profese.

Potravinářským řemeslům se věnovali majitelé zájezdních hostinců, jak dokládají dochované stížnosti cechů. Mnozí měli svou pekárnu a pivovar, poráželi dobytek, někdy zaměstnávali podkováře, kováře či koláře, kteří opravovali povozy hostů.

V cechu byli naproti tomu často organizováni i lidé, kteří se výrobě rozhodně nevěnovali – cech měli třeba hudebníci a zpěváci, v zahraničí dokonce i nevěstky. Pojem řemeslo za feudalismu tedy nelze rozhodně spojovat s konceptem cechů. Řemeslo bylo v době feudalismu nezemědělskou výrobou v nejširším smyslu a cechovní řemeslo bylo jen jednou z právních forem, která se však technicky a technologicky neodlišovala od řemesla vrchnostenského, klášterního či fušerského (tedy z rukou „nelicencovaných“ výrobců).

DOMÁCKÁ PRÁCE

Pojem domácké práce vytvořila etnografie, aby vysvětlila zjevný rozpor mezi teorií o tržním charakteru řemesel a netržní domácí prací na venkově v pozdním feudalismu. V průběhu staletí byly osídleny rozsáhlé oblasti, především v horských krajích, kde byla zemědělská obživa v důsledku horších klimatických podmínek špatná a někdy dokonce nemožná. Jejich obyvatelé se proto začali věnovat rozmanitým nezemědělským výrobám nikoli pro svou potřebu, ale pro obživu.

Zpočátku šlo o výrobu drobného zboží, o kterou cechy neměly zájem. Od středověku venkované vyráběli rozmanité drobnosti (především ze dřeva), s nimiž přicházeli na trhy a prodej jim byl tolerován (násady lopat, košťata, šindele, dřeváky apod.). Domácká práce byla tedy venkovská tržně orientovaná nezemě-

Olejna s kolem na horní náhon (skanzen Veselý Kopec)

dělská výroba. Jenže záhy se začala rozšiřovat a v tu chvíli narážela na odpor cechů. A jinde než na trzích by obyvatelé venkova své zboží prodávali obtížně. Proto se vytvořil systém překupníků.

Po třicetileté válce získala domácká práce složitější formu, která umožnila zapojení venkovských obyvatel do systému rozptýlené manufaktury (především v textilní produkci). I tato práce se v etnografické literatuře označuje jako domácká, tedy nezemědělský způsob obživy, byť nešlo o výrobu finálního zboží, ale jen určité pracovní operace vykonávané za mzdu.

UKODĚLNOST

Přesná není ani další charakteristika výroby za feudalismu, která staví do protikladu ruční způsob výroby proti průmyslové strojní v době kapitalismu. Výroba spotřebního zboží byla za feudalismu opravdu výhradně ruční, ale neplatilo to o prvovýrobě, tedy těžbě a zpracování základních nerostných surovin. Už ve 14. století muselo hornictví používat mechanická zařízení, poháněná vodními koly nebo žentoury taženými voly či koňmi. Hutnictví se neobešlo bez velkých mechanicky poháněných měchů a především bez hamrů, které zkujňovaly tavené železo. Hamry byly v 15. století běžné a šlo o mechanická zařízení s vodními koly. Stejně tak byly poháněné soukenické valchy, olejny, katrové pily, drtiče rudy a další zařízení. Výroba za feudalismu nebyla tedy výlučně rukodělná. Průmyslová výroba v první polovině 19. století využívala rovněž vodní pohon, tedy stejný princip jako řada zařízení za feudalismu. První parní stroj použitelný ve výrobě byl v letech 1822 až 1824 postaven v První brněnské strojárně. Záhy se parní stroje začaly vyrábět i v Thomasově strojárně v Praze Libni. Až do poloviny 19. století se však užívaly jen v omezeném

počtu (strojírenské a některé textilní továrny, železářny, doly), ve většině podniků stále převládá vodní pohon. Výroba spotřebního zboží měla stále, stejně jako za feudalismu, rukodělný charakter.

Zvláště socialistická historiografie si potrpěla na revoluce, proto se i hospodářskému vývoji v 19. století začalo říkat průmyslová revoluce. Jako literární obraz je to označení pěkné, ale ne zcela výstižné, protože ta změna neměla vůbec podobu rychlého a drastického převratu. Ještě ve druhé polovině 19. století (a v mnoha oborech dokonce ještě ve 20. století) převládala ruční výroba s minimálním využitím strojní práce (sklářství, oděvní průmysl, strojírenství). Nezapomeňme, že první montážní linky se objevily v USA až po první světové válce.

Souhrnně lze pro charakteristiku dějin výroby říci, že již v době feudalismu využívala prvovýroba ve velké míře mechanických zařízení, zatímco výroba spotřebního zboží měla i za kapitalismu poměrně dlouho tradiční rukodělný ráz. Ani rukodělnost není tedy výlučným znakem středověkého řemesla.

TRADICE

Etnografie jako vědní obor lpí na tradičnosti jako jedním z klíčových znaků lidové kultury. Chápe ji jako princip neměnnosti, který provázel život prostého lidu. Na této tezi bylo založeno jak bádání vlastenců v době rakousko-uherské monarchie, tak i za socialismu. Pojetí předávání (tradování) lidových hodnot z generace na generaci vedlo pak k teoriím o pohan-ském původu řady projevů lidové kultury, které se údajně udržely déle než tisíc let. Jediná část lidové kultury, kde by se snad dalo o podobných pozůstatcích hovořit (a to díky vlivu církve) je zvykosloví, praxostiky a část lidové slovesnosti.

V rámci teorie tradičních principů se ovšem přehlížel fakt, že ve sféře hmotné kultury se venkov nikdy zcela neizoloval od městských trhů a dobové módy. Aby etnografie dokázala svá východiska, hledala často nejrkolomnější konstrukce, jimiž by obhájila lidový původ habánské keramiky, podmaleb na skle a jiného zboží, které mělo ve své době jednoznačně tržní charakter a bylo produkováno specializovanými dílnami pro všechny vrstvy kupujících (včetně feudálů). Stejně tak byly mnohé venkovské stavby v době baroka a v 19. století dílem profesionálních stavitelů (například celá oblast jihočeských Blat). V 19. století si zámožné selky v některých českých krajích objednávaly kroje u švadlen.

Pojem tradiční výroba, který se v některých studiích staví do protikladu k řemeslnické produkci městského rázu, je proto velice problematický. Dobový vkus se v době feudalismu nedělil na městský a vesnický. Rozdíl nebyl dán estetickými hodnotami, neovlivňovala ho iracionalita „lidové duše“, ale hospodářské možnosti kupujících (výjimkou byly v některých regionech snad jen venkovské kroje, ale to je fenomén spíše až 18. a 19. století).

Pojem tradice se někdy užívá i k postižení technologické kontinuity řemeslné výroby. Vystihuje fakt, že se technologické zkušenosti (často jako výrobní tajemství) předávaly z otce na syna, anebo je mistr učil své tovaryše a učně. V tomto smyslu jistá tradice existovala, ale nebyla to svěrací kazajka, kterou by řemeslníci slepě nosili. Jakmile se objevila užitečná novinka, ochotně ji přijímali, protože výrobní zkušenosti nebyly věcí sentimentu, nýbrž ekonomické racionality. Nedělali to však všichni. Právě neochota technologicky zlepšovat výrobu a zajistit růst rentability (v širším smyslu tedy síla tradice) byly základní brzdou, která způsobila zaostávání cechovního systému výroby ve vztahu k pružnější konkurenci působící mimo města, která podobná omezení neměla.

*Soustruh domácí perleťářské dílny
(muzeum Moravské Budějovice)*

OSTATNÍ ŘEMESLA

papírnictví

knih­tiskařství

malířství

hračkářství

lékárenství

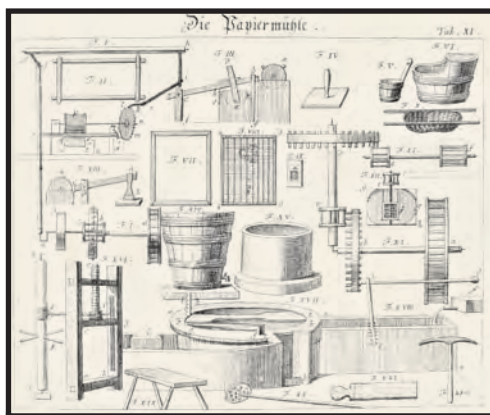
PAPÍRNICTVÍ

Papír se původně dovážel z Číny. V jižní Evropě se začal ve velkém vyrábět ve 14. století díky využití práce mechanických stoup. V té době se již papír v Čechách užíval a sloužil k úředním účelům. Nejstarší u nás doložená je papírová městská kniha pražská z roku 1310, první známý obchod s papírem a vlastním skladem vznikl v Praze v roce 1381.

Údajně nejstarší papírna na našem území měla kolem roku 1370 působit v Chebu a založit ji měli italská řemeslníci, které do země přivedl Karel IV. Tato informace se však uvádí až v pozdějších zápiscích a není tedy spolehlivá. První skutečně doložená papírna působila od roku 1499 na Zbraslavi. Král dal mlynáři tamního opata souhlas, „aby šatů starých, kteréž k děláni papíru příslušejí, jinam ze země voziti nedopouštěl, než aby je sám kupoval a papír z nich pro obecný užitek země české dělal“. Zhruba v téže době pracovala další papírna „při mlýnech kamenských na Poříčí v Praze“. Patřila staroměstské obci a i s právem na výhradní výrobu ji radnice pronajímala papírníkovi z města. V roce 1505 byla papírna založena v Olomouci a nedlouho poté i v Opavě.

Postup ruční výroby se od středověku nijak podstatně nezměnil. Základní papírenskou surovinou byly staré hadry, které se nařezaly, původně ručně, později na stolicích s kolmo postavenými kosami. Rozřezané hadry se ručně vyčistily (odstraňovaly se nitě, knoflíky, přezky), pak se vypraly a bělily se stejně jako nové plátno. Takto připravená surovina se dál řezala na drobné kousky (používaly se stolice podobné těm na řezání slámy). Rozmělněná hmota se nechala hnit v jámách, dokud se nerozpadla na vlákna, pak se přidalo vápno a ve stoupách se drtila. Další dva týdny se nechala uležet a pak se rozdrtila na jemnou papírenskou kaši, která se ohřála a přelila do dřevěné nabírací kádě.

Kaše se dřevěnou naběračkou lila do formy, kterou tvořilo husté drátěné síto v dřevěném rámu. Sítem se chvíli trhané pohybovalo do stran, aby voda co nejrychleji odtékla, pak se opatrně mokřý arch papíru odložil stranou a na něj se položil plstěný kryt. Na plst se umístil další arch, znovu se zakryl, a když se vytvořila dostatečně vysoká vrstva, papír se zhuťnil lisováním. Pak se archy vyňaly z plstěných krytů, ještě jednou se lisovaly a sušily se. Pro psaní inkoustem se arch papíru ještě navíc namáčel do klišové vody

Vybavení papírny v 18. století (Národní knihovna v Praze)

s rozpuštěným kamencem, znovu se sušil a lisoval. Papírenský lis byl masivní a konstrukcí se nijak podstatně nelišil od podobných zařízení, které užívali jiní řemeslníci a také vinohradníci. Hlavní součástí bylo vřetenno, jehož otáčením se deska přitlačovala na rozložené archy v koši nebo kádi s otvorem, kudy odtékala vytláčovaná voda.

Usušený papír se pak ručně hladil. Položil se na kamennou desku a papírník po něm přejížděl kamenným nebo kovovým hladítkem. Už v 16. století se začal používat mechanický způsob hlazení papíru údery velkého kladiva poháněného vodním kolem. Poprvé je tento mechanismus doložen kolem roku 1540 ve Starých Horách u Jihlavy, ale záhy ho začaly užívat i jiné papírny v zemi. Nikoli však všechny, až do 18. století mnohé zůstávaly u tradičního způsobu ručního hlazení.

Právě způsob úpravy rozdělával papírníky na dvě nesmiřitelné kasty. Konzervativní, kteří hladili papír ručně (podle způsobu práce se nazývali Glätter) nosili jako odznak hnědé zástěry a opovrhovali druhou skupinou papírníků, která aplikovala hlazení mechanické (proto se jim říkalo Stampfer). Ti jako odznak nosili zelené zástěry. Teprve generální patent z roku 1731 zakázal rozlišovat papírny podle technologie hlazení.

Po třicetileté válce se české, moravské a slezské papírny pohybovaly z hlediska objemu produkce na předním místě v rámci celé rakouské monarchie (v roce 1693 vyráběly 47% veškeré produkce, v roce 1799 téměř 43%). Dynamický rozvoj domácího papírenského průmyslu byl umožněn mimořádným růstem objemu výroby českého a moravského manufakturního textilního podnikání, které zajišťovalo dostatek

surovin, v 18. století byl dokonce zakázán vývoz starých hadrů ze země.

České papírny byly ještě v 18. století spíše většími dílnami. V roce 1788 se uvádí 86 mistrů, kteří zaměstnávali 253 tovaryšů, 82 učedníků a 121 pomocných sil, tedy v průměru 6 zaměstnanců na jeden podnik. V roce 1754 a znovu v 1756 vyšly první papírnické řády, které se snažily sjednotit technologii, určovaly kvalitativní normy a usilovaly o odstranění starých zvyklostí, aby se zvýšil objem produkce a rozšířil se nabízený sortiment různých druhů papíru. Kromě jiného bylo zakázáno ruční hlazení, které bylo pomalejší než mechanické.

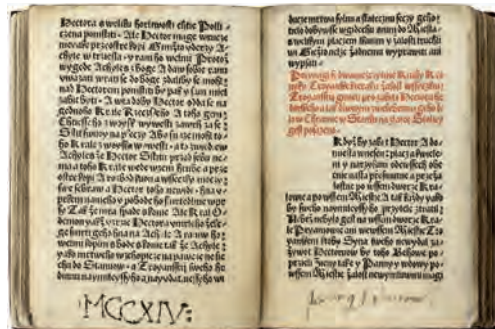
Nejvýznamnější technickou novinkou manufakturního období bylo zavedení holandrů – kádí se širokým otáčejícím se válcem, osazeným po okraji ocelovými nebo bronzovými mlécími noži, které mnohonasobně zrychlily práci s řezáním hadrů. První mechanický holandr byl zaveden v roce 1710 v severočeském Benešově nad Ploučnicí.

KNIHTISKAŘSTVÍ

PRVOTISKY

Mechanické rozmnožování obrázků bylo známo už před vynálezem knihtisku. V 1. polovině 15. století se v českých zemích na papír obtiskovaly dřevorezby technikou, nazývanou deskotisk, která umožňovala rozmnožovat i celé texty. Deska, do níž byla písmena vryta, se potřela barvou, položil se na ni papír a po něm se přejíždělo koženým, žíněmi vycpaným třičem, dokud se barva neobtiskla. Papír se opatrně sejmul a zavěšil se na provaz, aby barva zaschla. Pak se dřevěná deska znovu potřela a celý postup se opakoval. Řemeslníci, kteří se tímto řemeslem zabývali, neměli vlastní označení, ukrývají se nejspíše pod názvem „řezák do dřeva“. Vrcholem užití deskotisku byla léta 1450 až 1470.

Jedním z nejvýznamnějších objevů středověku byl nesporně knihtisk. První pokusy konal Johannes Gutenberg v roce 1438 ve Štrasburku. Písmena se původně vyřezávala z tvrdého dřeva, pro každé dílo zvlášť. Gutenberg však záhy vyvinul technologii odlévání písmen ze slitiny, nazývané litéřina (obsahuje 55% olova, 15% cínu, 30% antimonu a malé množství vizmutu), tiskařskou barvu míchal ze sazí a fermeže. Zkonstruoval rovněž tiskařský lis, tedy kompletní zařízení ke knihtisku, včetně dalších nástrojů.

Kronika Trojanská – prvotisk (Muzeum Klatovy)

Bible kutnohorská – prvotisk (Muzeum Klatovy)

Knihtisk se záhy objevil i v českých zemích a stal se typickým městským řemeslem. Nebyl však zpočátku svázán cechovními předpisy, ba dokonce jeho provoz nepodléhal ani souhlasu panovníka. Knihtiskařství bylo na základě privilegií císaře Fridericha III. prohlášeno za svobodné umění. Sazečům dokonce císař udělil erb s orlem, presařům (tedy těm, kteří tiskli knihy pomocí lisů) pak erb s bájným ptákem Nohem, který drží v drápech tiskařské balíky (tak se nazývaly speciální tampony na stírání barvy).

První česká tiskárna knih působila v Plzni. O to, kterou knihu vydala jako první, se vedou už dlouhá léta spory. Dříve se jako nejstarší uváděla Trojanská kronika, neboť je v ní uvedeno datum 1468. Jenže to se s největší pravděpodobností vztahuje na původní německé vydání, české vyšlo později. Novější studie proto považují za první u nás vytištěnou knihu latinské vydání Synodálních statutů Arnošta z Pardubic (nese datum 26. dubna 1476). V téže dílně vyšlo ještě několik dalších titulů, především první český překlad Nového zákona.

Díky podpoře katolické církve vznikla i knihtiskárna ve Vimperku. V letech 1484 až 1485 zde vyšel latinský spis Alberta Magna o svátosti přijímání a česká

Barokní knihovna premonstrátského opatství v Milevsku

nástěnná Minucí, což byl kalendář se seznamem dnů, vhodných pro pouštění žilou (knihu sestavil univerzitní mistr Vavřinec z Rokycan a zahájil tak řadu populárních příruček s návody pro domácí lékařství). V letech 1487 až 1500 působili knihtiskaři také na Starém Městě pražském. Do konce 15. století zde vyšlo dvacet knih, bez výjimky v češtině, kromě jiných Ezopovy bajky (asi 1488), Zřízení zemské (Vladislavské) a nejslavnější tisk té doby Bible pražská (1488). Ta vyšla o rok později také v Kutné Hoře v dílně Martina z Tišnova (první jménem známý český tiskař) pod názvem Kutnohorská bible. V roce 1486 začala pracovat tiskárna v Brně a v roce 1499 v Olomouci. Obě pracovaly na objednávkou olomoucké diecéze, o čemž svědčí skladba titulů (jde o liturgické, právní a administrativně-správní příručky).

RENEŠANČNÍ KNIHTISK

Tisk knih rychle zdomácněl. Jedinou významnější změnou bylo to, že se od poloviny 16. století používaly pro tiskařský lis kovové součástky (tlaková deska, rámy a šroubová vřetena). Tiskaři původně kupovali litery pro sazbu v německých zemích, ale záhy se je naučili vyrábět sami. Nejprve vyřezali tvar litery na konec ocelové tyčinky, která se zakalila. Tímto razidlem se litera vyrazila do měděné destičky a matrice

se pak vložila do tzv. odlévacího strojku. Odlévací strojky se nazývaly instrumenty a doloženy jsou již v první třetině 16. století.

Prodej knih v té době řídil sám tiskař. Někdy prodával osobně (třeba na jarmarcích), častěji měl obchodní zástupce, kteří jezdili za zákazníky (Melantrich z Aventýna je nazýval „knižní sortimentář“). Zámec se si také mohl knihu objednat u tiskaře (proto se v knihách často uvádělo, kde ji lze koupit).

Významnou českou tiskárnou byla v první polovině 16. století dílna Jana Severýna z Kapí Hory v Praze (po roce 1520 ji převzal jeho syn Pavel). Knihy, které odtud vycházely, se mohly pochlubit skvělou výpravou, především soubory dřevořezů, neboť majitel sám byl zručným řezbářem. Tiskly se rovněž plakáty, oblíbené kalendáře, latinské učebnice pro univerzitu, stejně jako úřední zakázky (tiskem se vydávala usnesení zemského sněmu a královské vyhlášky). Po smrti Pavla Severýna převzal dílnu jeho zeť Jan Kosořský z Kosoře, za jehož vedení vyšla vůbec největší tištěná kniha české renesance – překlad Münsterovy Kosmografie s kartografickými přílohami (vyobrazení se tiskla z původních desek, které Jan Kosořský koupil od německého vydavatele).

Nejproslulejší českou renesanční tiskárnu založil Jiří Melantrich z Aventýna. Za svého života vydal přes dvě

stovky děl, většinou nádherně vypravených. Pro jeho tvorbu je typický kombinovaný tisk černou a červenou barvou, již se často zvýrazňovala velká písmena. Oblíbenou se stala především jeho Bible, vydaná v roce 1549 v moderní úpravě Sixta z Ottersdorfu. Pod názvem Melantriška se dočkala řady dalších vydání. Nejvýznamnějším tiskem byl překlad Mattioliho Herbáře, který vyšel v roce 1562 s finanční podporou českých stavů. Obsahoval dvě stovky dřevorezů a měl ve své době nevidaně vysoký náklad několika tisíc kusů. Po smrti Jiřího Melantricha v roce 1580 převzal dílnu jeho zeť Daniel Adam z Veleslavína, který vydal přes 80 titulů (slovníky, náboženská a dějepisná díla, praktické příručky) v celkovém nákladu asi 60 tisíc výtisků.

Význam knihtisku jako nástroje propagace pochopila záhy jednota bratrská, která založila celou řadu vlast-

ních dílen (v Bělé pod Bezdězem, Mladé Boleslavi, Litomyšli, Prostějově, Náměšti nad Oslavou, Ivančicích a v Kralicích). Vydávaly především náboženské polemické spisy (včetně některých děl Lutherových) a církevní zpěvníky. Jedním z nejkrásnějších tisků té doby je Šamotulský kancionál, vydaný v Litomyšli. Z hlediska náboženského měl největší ohlas šesti-dílný překlad bible, který vyšel v letech 1579 až 1595 v Kralicích (tzv. Bible kralická).

BAROKNÍ KNIHTISK

Po třicetileté válce došlo k poklesu typografické kvality českého knihtisku. Monopol na vzdělání převzala církev a dohled nad tiskárnami prováděli jezuité. Tiskla se velká řada titulů, ale po technické stránce byly průměrné a často méně kvalitní než tisky renesanční. Až do konce 18. století se tisk knih prováděl

stále stejnými způsoby jako kdysi. Protože však počet titulů i výše nákladů rostly, bylo třeba přípravu pro tisk zrychlit. Ve druhé polovině 17. století si velké tiskárny zřizovaly samostatné písmolijecské dílny, které začaly používat modernější odlévací přístroje (daly se seřizovat na různé rozměry liter). Také tiskařské lisy se konstruovaly masivnější, dřevěné v průběhu 18. století zcela vymizely. V roce 1740 působilo v Praze 10 tiskáren, mimo ni pak ještě 9 dalších, v roce 1790 pracovalo v Praze 13 tiskáren s 59 lisy.

Za zmínku jistě stojí, že se kromě knih a letáků v baroku objevují také periodické tisky (tedy dnešní noviny). První povolení obdržela pražská tiskařka Ludmila Sedlčanská v roce 1658, v roce 1672 pak tiskař Jan Arnold z Dobroslavína. První noviny byly německé a vycházely dvakrát týdně. Nejstarší české periodikum začal vydávat v roce 1719 staroměstský knihtiskař Karel František Rosenmüller.

Českoobratrský tisk duchovních písní z roku 1576 (Národní knihovna v Praze)

Alena a Vlastimil Vondruškovi

Řemesla a výroba

Edice Průvodce českou historií

Vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

roku 2015 jako svou 1375. publikaci

Odpovědná redaktorka Marie Válková

Návrh obálky, grafická úprava a sazba Marcela Réblová, Doksy

Vydání první. Stran 200

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Doporučená cena 398 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,

Praha 3, Víta Nejedlého 15

e-mail: info@ivysehrad.cz

www.ivysehrad.cz

ISBN 978-80-7429-634-5